

BƯỚC ĐẦU THỰC HÀNH SAO CHÉP, NGHIÊN CỨU TRANH LỤA TẠI BẢO TÀNG MỸ THUẬT

NGUYỄN THỊ TRANG NGÀ

Email: trang.nga75@gmail.com

Trường ĐHSP Nghệ thuật Trung ương

FIRST STEPS IN PRACTICE OF COPYING AND RESEARCHING SILK PAINTINGS AT THE FINE ARTS MUSEUM

TÓM TẮT

ABSTRACT

Tranh lụa Việt Nam là một trong những chất liệu tạo hình độc đáo, mang âm hưởng phong cách mỹ thuật dân tộc rõ nét. Thành tựu tranh lụa hiện đại đã luôn được ghi nhận suốt trăm năm qua và các tác phẩm trưng bày ở Bảo tàng Mỹ thuật Việt Nam có thể coi là những tác phẩm xuất sắc của thời đại. Việc triển khai học các học phần chất liệu cho sinh viên ngành Sư phạm Mỹ thuật là rất cần thiết, trong đó chất liệu lụa rất được sinh viên quan tâm, yêu thích. Tuy nhiên, để học tập tốt về tranh lụa, không chỉ là bài học cơ bản ở trường, lớp mà còn cần có những hoạt động hỗ trợ học tập, nghiên cứu khác để việc vẽ tranh lụa của sinh viên đạt kết quả tốt hơn. Một trong những hoạt động học tập khác rất cần được nghiên cứu, tổ chức bài bản đó là học sao chép tranh lụa ở Bảo tàng Mỹ thuật Việt Nam.

Từ khóa: tranh lụa, chép tranh, biểu tranh, bảo tàng mỹ thuật

Vietnamese silk paintings are one of the unique materials that distinctly embody the artistic style of Vietnam. The achievements in modern silk painting have been recognized for centuries, with the artworks displayed in the Vietnamese Fine Arts Museum being considered outstanding pieces of their era. It is essential to include material courses for students majoring in Fine Arts Education, with silk being a material of great interest and preference. However, mastering silk painting requires more than just basic classroom lessons; it also necessitates supportive activities and additional research to ensure students achieve better results. One such activity worth considering is organizing structured sessions for students to replicate silk paintings exhibited at the Vietnamese Fine Arts Museum.

Keywords: silk painting, copy painting, transfer silk painting into paper, Fine Arts Museum

1. Đặt vấn đề

Nghệ thuật tranh lụa Việt Nam đã trải qua một tiến trình lịch sử phát triển qua nhiều giai đoạn với những dấu ấn khác nhau về tư tưởng nghệ thuật, phong cách sáng tạo, kỹ thuật thể hiện. Trong Chương trình đào tạo của Khoa Sư phạm Mỹ thuật (SPMT), Trường Đại học Sư phạm Nghệ thuật Trung ương đã xây dựng học phần Bộ cục chất liệu lụa, bao gồm 4 bài thực hành vẽ tĩnh vật/phong cảnh/sinh hoạt/chân dung. Để giúp sinh viên ngành Sư phạm Mỹ thuật tiếp cận và cảm nhận, có được cái nhìn tổng quan về tranh lụa, nắm bắt bước đầu các kỹ thuật cơ bản và một số cách thức xây dựng bộ cục, tạo dựng không gian, biểu cảm của ngôn ngữ nghệ thuật tranh lụa. Tổ Trang trí khoa SPMT phụ trách môn bộ cục chất liệu lụa đã nghiên cứu xây dựng những bài học sao chép nghiên cứu tranh lụa, bước đầu tiên hành thử nghiệm việc học ở lớp và tại Bảo tàng Mỹ thuật Việt Nam. Đây là cơ hội giúp sinh viên được tiếp cận tác phẩm tranh lụa gốc có chất lượng nghệ thuật cao ở nơi trưng bày nhiều tranh lụa của các họa sĩ danh tiếng. Từ đó

giúp sinh viên hiểu hơn sự cần thiết của một cách học đã từng tồn tại nhiều thế kỷ ở các Học viện Mỹ thuật châu Âu nhưng vẫn còn ít được đưa vào bài học ở nước ta, đó là sao chép nghiên cứu tác phẩm tranh lụa gốc như một copyist. Qua thực tế giảng dạy, hướng dẫn sinh viên vẽ tranh lụa, chúng tôi nhận thấy việc học từ sao chép tranh lụa ở bình diện thực tiễn là rất cần thiết và đó cũng là một yêu cầu rất hữu ích trong nghiên cứu học tập sáng tạo mỹ thuật hiện nay của sinh viên SPMT ngoài những bài học hàn lâm tất yếu ở trường lớp chuyên nghiệp.

2. Một số nguyên tắc và quy định khi sao chép tranh ở Bảo tàng Mỹ thuật

Việc sao chép tranh ở châu Âu được khởi đầu từ sau cuộc Cách mạng tư sản Pháp (1789-1799), sau khi triều đại của vua Louis XVI sụp đổ, chính quyền cách mạng tuyên bố cung điện Louvre nơi ở của vua Louis XVI được mở cửa đón công chúng vào tham quan và cho phép các họa sĩ đến sao chép (art copyist/ painting copyist) những tác phẩm nghệ thuật yêu

thích. Từ đó đến nay đã có những tên tuổi lớn trong lịch sử mỹ thuật tham gia chép tranh như August Renoir, Paul Cézanne, Edgar Degas, Marc Chagall, Pablo Picasso, Henri Matisse, Salvador Dalí... Họa sĩ Hậu Ấn tượng Cézanne, người đã đặt nền móng cho sự chuyển đổi giữa trường phái Ấn tượng thế kỷ 19 tới trường phái Lập thể thế kỷ 20 trong suốt cuộc đời mình từ khi còn là sinh viên cho đến khi đã nổi danh, ông vẫn dành nhiều thời gian nghiên cứu tranh ở bảo tàng Louvre (Paris-Pháp), nơi mà đối với ông: “Louvre là cuốn sách để chúng ta học đọc”. Danh họa Pablo Picasso đã dành rất nhiều thời gian để “làm lại” những tác phẩm của Cranach, Velázquez, Delacroix, Manet và Degas. Ông coi Paul Cézanne là “bậc thầy duy nhất và độc nhất” và “Paul Cézanne chính là cha của nghệ thuật hiện đại”. Và từ ảnh hưởng đó dẫn đến việc tạo ra Chủ nghĩa Lập thể vào năm 1907 và sau này Pablo Picasso đã tiếp tục thực hiện nhiều biến tấu sinh động từ các tác phẩm của Cézanne. Ở Pháp, còn có Bảo tàng Orsay mở rộng cửa cho các copyist hành nghề và hoàn toàn miễn phí. Tại Mỹ, Bảo tàng Mỹ thuật Quốc gia ở Washington D.C là nơi được các họa sĩ chuyên nghiệp đến từ nhiều nước tham gia. Bảo tàng Louvre còn cấp giấy phép để các copyist hành nghề, căn cứ vào một điều luật đã được chính phủ Pháp ban hành từ năm 1957. Chính vì vậy, sao chép tranh ngay từ đầu đã mang tính học hỏi, nghiên cứu kỹ năng, tìm hiểu phong cách sáng tác của các danh họa. Sau này đã được triển khai ở nhiều bảo tàng mỹ thuật quốc gia, các gallery art và bộ sưu tập tư nhân... trên thế giới và trở thành một công việc bình thường của các Học viện Mỹ thuật ở một số quốc gia như Pháp, Mỹ, Nhật Bản, ...Đó không chỉ là một cách học vẽ mà còn là công việc yêu thích của nhiều họa sĩ nổi tiếng thế giới.

Nguyên tắc và quy định khi sao chép tranh ở nhiều bảo tàng phương Tây là rất chặt chẽ, rõ ràng và có những ràng buộc về pháp lý rất nghiêm ngặt. Mặc dù đánh giá cao những copyist tài năng vì họ có thể chép chính xác các kiệt tác trưng bày trong bảo tàng, nhưng các bảo tàng mỹ thuật lớn đều có những quy định nghiêm ngặt đối với nghề sao chép tranh, tranh được chép không còn bản quyền trên 70 năm kể từ khi được tác giả công bố.

Một số bảo tàng mỹ thuật quy định về kích thước tranh chép phải lớn hơn hoặc nhỏ hơn 1/5 so với bản chính, mục đích là tránh việc đánh tráo, gian lận thương mại và trao đổi quyền sở hữu phi pháp. Chép tranh nhưng không được chép chữ ký của tác giả thực mà phải ký tên người chép cùng sự xác nhận là tranh chép. Quy định sao chép tranh có thể vẽ tương tự tranh gốc nhưng tuyệt đối không được cùng kích thước hay ký tên tác giả giống tranh gốc là một trong những nguyên tắc cố hữu của nhiều bảo tàng mỹ thuật trên thế giới. Nếu họa sĩ nào vi phạm nguyên tắc

tối thiết này họ sẽ bị lập biên bản, ghi danh và thông báo trong hệ thống Hiệp hội Bảo tàng Mỹ thuật quốc tế để không bao giờ còn có cơ hội được chép sao tranh.

Ngoài ra, các tấm toan để chép tranh khi chở đến bảo tàng, nó sẽ được đóng dấu cùng chữ ký của giám đốc bảo tàng ở cả hai mặt và ghi rõ thời gian chép tranh. Khi công việc chép tranh hoàn tất, bức tranh chép được bảo tàng đóng dấu, ký tên xác nhận lần nữa trước khi copyist mang tranh đi. Một số bảo tàng mỹ thuật có quy định cụ thể mỗi copyist được phép sao chép trong thời gian từ 9g30 – 13g30 mỗi ngày trừ chủ nhật và các ngày lễ. Riêng ở Bảo tàng Louvre chỉ được chép từ tháng chín đến tháng sáu hàng năm vì đó là những khoảng thời gian khách tham quan ít, thuận lợi cho việc quản lý, trông coi, giám sát của bảo tàng này.

Ở Việt Nam, chính phủ đã ban hành một số văn bản pháp lý quy định về việc sao chép tranh tuy nhiên các điều khoản còn khá nhiều lỏng lẻo, chưa hợp lý. Theo khoản 3, Điều 17 Nghị định 113/2013/NĐ –CP sửa đổi quy định về sao chép tác phẩm mỹ thuật thực hiện theo quy định của pháp luật về sở hữu trí tuệ. Đối với sao chép tác phẩm mỹ thuật về danh nhân văn hóa, anh hùng dân tộc, lãnh tụ nhằm mục đích kinh doanh hoặc đặt ở nơi công cộng phải được Sở Văn hóa, Thể thao và Du lịch cấp giấy phép. Mặt khác việc sao chép tác phẩm tạo hình phải được sự đồng ý của chủ sở hữu, là tổ chức, cá nhân Việt Nam, bằng văn bản cụ thể. Bản sao chép phải có kích thước lớn hơn hoặc nhỏ hơn tác phẩm gốc, trừ trường hợp sao chép bằng khuôn đúc hoặc khuôn in. Bản sao chép phải giữ đúng nội dung, hình thức như tác phẩm gốc. Văn bản cho phép người dân được quyền sao chép tác phẩm nhưng phải tuân thủ luật pháp. Tuy vậy, thực tế là việc sao chép tranh dù ở phương diện nào cũng là vấn đề thường được xã hội đánh giá theo góc nhìn mặc cảm và phiến diện. Đôi khi còn đánh đồng với việc đạo tranh hay quy chụp là vì lợi ích thương mại nghệ thuật. Tạo ra tâm lý mặc cảm, né tránh và khi nhiều người muốn học vẽ bằng cách này ở các bảo tàng mỹ thuật, các gallery art, cũng khó nhận được sự cảm thông, tạo điều kiện của các cơ quan chức năng, nhà quản lý. Hiện nay tại Bảo tàng Mỹ thuật Việt Nam rất hạn chế cho họa sĩ sao chép tranh, mọi hoạt động này phải được xem xét cấp phép trước và có thủ tục pháp lý đầy đủ.

3. Mục đích học sao chép, nghiên cứu tranh lụa ở Bảo tàng Mỹ thuật

Quan điểm chung của nhiều Học viện Mỹ thuật trên thế giới là sao chép tranh giúp cho người học trước hết tiếp cận những điều kiện lịch sử cụ thể của thời đại và những yêu cầu của phát triển nghệ thuật, tiếp cận những phương pháp sáng tác, tính năng và cách

xử lý chất liệu, hiểu hơn về nội dung, đặc trưng và bản chất của tác phẩm nghệ thuật. Đối với việc nghiên cứu, sao chép tranh lụa ở Bảo tàng Mỹ thuật Việt Nam cũng vậy, khoa SPMT rất chú ý đến hiệu quả và chất lượng của học phần này và luôn rút kinh nghiệm trong tổ chức bài học. Việc sao chép tranh sẽ giúp sinh viên học được phương pháp tạo hình chuẩn mực và với tranh lụa, hiểu hơn về tâm lý sáng tạo của họa sĩ trong quá trình tạo nên những hình tượng nghệ thuật tranh lụa của thời đại và dân tộc. Điều này là rất thiết thực vì sau đó mỗi người sẽ tìm cho mình một hướng phát triển, những kinh nghiệm vẽ tranh lụa phù hợp và dần dần hình thành phong cách cá nhân trong học tập và sáng tạo sau này. Đối với giáo sinh mỹ thuật, hoạt động học tập tại bảo tàng mỹ thuật sẽ giúp các giáo viên mỹ thuật tương lai không chỉ có được những hiểu biết sâu sắc và những trải nghiệm, kiến thức phong phú để dạy học, mà còn giúp họ tự tin làm chủ được công việc dạy học của mình sau khi ra trường.

Qua thực hành sao chép tranh lụa, sinh viên sẽ đúc rút được nhiều kinh nghiệm cho mình từ thực tế và từ thực tế họ sẽ thấy tranh lụa với những tính biểu cảm đặc biệt, có thể dùng nhiều loại màu khác nhau để vẽ lên nền lụa. So sánh, nhận ra những sự thay đổi trong kỹ thuật vẽ tranh lụa đương đại từ đầu thế kỷ 21 đến nay, nhưng dù biến tấu như thế nào cũng phải giữ được chất lụa của nền tranh thì mới là tranh lụa đúng nghĩa. Nhận thức này rất có ý nghĩa với người học vẽ tranh lụa, bởi vì chỉ có qua thực hành mới thấm thấu được tính đặc thù của chất liệu tranh lụa: “Phải thừa nhận rằng dù vẽ lụa với kỹ thuật, bút pháp nào đi chăng nữa thì vẫn phải khai thác triệt để- đến cùng cực cái lợi thế biểu đạt của chất nền lụa với nước, với màu đúng độ. Phải khoe được chất nền lụa với những thớ dọc, ngang hấp dẫn”,¹. “...các họa sĩ đều cho rằng chừng nào không giữ được chất lụa của nền tranh, thì khi đó không còn tranh lụa nữa.”².

Mục đích chính của sao chép tranh lụa của các họa sĩ ở Bảo tàng Mỹ thuật là học hỏi những bí quyết về sử dụng màu sắc, kỹ thuật, cách tạo hình, các thủ pháp xây dựng bố cục tác phẩm từ các họa sĩ danh tiếng. Chẳng hạn khi sao chép ở một số tranh lụa có bố cục khoảng trống tinh tế, sinh viên sẽ có được những nhận thức mới: “..phần để trống của lụa lại là sự chuyển tiếp không biên giới, không đối lập từ chỗ màu đậm nhất tới chỗ không có gì. Ta để ý rằng cả những ô trống của thớ lụa, nghĩa là cái nằm ngoài nền tranh, thực cũng là một phần của tranh”. Đó là cái độc đáo không loại nền tranh nào có được so với lụa... Một họa sĩ ta cũng cho rằng” chính những mảng trống tạo nên nhịp điệu cho bức tranh lụa. Đó là một nhận xét rất tinh, nhận xét đó chỉ có được ở những người sống thực với lụa”³. Hoạt động học sao chép nghiên cứu tranh lụa ở Bảo tàng Mỹ thuật được

coi là một không gian tự học vẽ, sinh viên tự lựa chọn tác phẩm để sao chép, nghiên cứu. Không phải bao giờ cũng có thầy cô hướng dẫn nhưng lại được tiếp nhận bởi những chỉ dẫn âm thầm mà cụ thể từ các tác phẩm tranh lụa xuất sắc, có chất lượng nghệ thuật cao. Những điều rút ra từ việc học chép tranh là rất rõ ràng, cụ thể, chẳng hạn ngay trong những sự lựa chọn cách vẽ ban đầu đã có thể nhận ra kỹ thuật vẽ tranh lụa trước đây và sau này có những khác biệt khi tranh lụa đầu thế kỷ 20 thường được vẽ trực tiếp trên lụa khô, còn tranh lụa hiện đại cách vẽ đã có rất nhiều kỹ thuật khác nhau khi lụa đã được căng trên khung gỗ, trong quá trình vẽ họa sĩ có thể rửa lụa nhiều lần rồi tiếp tục vẽ.

Học sao chép nghiên cứu tranh lụa ở bảo tàng để bồi bổ cho mình về năng lực chuyên môn, phong cách, bút pháp, kiến thức tạo hình và quan điểm sáng tạo riêng. Đối với sinh viên Khoa SPMT, sao chép tranh lụa để hiểu và rèn luyện kỹ năng sáng tạo, khi đã có được kỹ năng tốt thì người học làm chủ được việc học tập sáng tạo của mình. Ví dụ khi sao chép tranh lụa sinh viên sẽ nhận ra tranh lụa Việt Nam về cơ bản là phối cảnh theo luật xa gần phương Tây, vì vậy phong cảnh, vật thể sẽ mờ dần, xa chìm vào lớp không khí huyền ảo và rất khác với lối viễn cận phi điều rất phổ biến trong tranh lụa thủy mặc Trung Hoa cổ. Do được học hỏi cách xây dựng bố cục, cách tạo hình, những bí quyết về sử dụng màu sắc, kỹ thuật từ các bậc thầy tranh lụa Việt Nam nên hiệu quả nhận thức, tay nghề, kỹ năng sáng tạo của sinh viên được nâng cao. Sinh viên thu nhận được nhiều bài học và kinh nghiệm khi cảm nhận trực tiếp rằng mọi sự cách tân đều phải nằm trong giới hạn nào đó của sự tồn tại chính nó để tranh lụa không thể bị nhầm là tranh bằng chất liệu khác vì: “Lụa không chấp nhận cách làm việc dễ dãi, cầu thả, khinh suất. Vẽ sai trên nền lụa là không thể sửa chữa”⁴.

Việc học từ sao chép tranh lụa ở Bảo tàng Mỹ thuật là cần thiết và nên triển khai sâu hơn việc nghiên cứu học sao chép tranh lụa trong hoạt động nghiên cứu tự học của sinh viên SPMT. Qua đó sinh viên hiểu rõ quan niệm và phương pháp vẽ tranh lụa truyền thống, khi cần phác thảo rất kỹ và chi tiết trước khi vẽ trên lụa vì mọi sự sai lầm khi vẽ có thể dẫn đến là bỏ cả tấm lụa. Vẽ lụa cần độ loang mờ, mềm mại, vẽ nhuộm nhiều lớp (vẽ lụa chín) để tạo màu thắm đạt được độ sâu lan tỏa trong tranh. Mặt khác, từ sự hiểu biết và nhuần nhuyễn về kỹ thuật lụa các họa sĩ, sinh viên có thể thấy ở trình độ kỹ năng nào thì họa sĩ có thể tự tin thể hiện vẽ trực tiếp lên nền lụa mà không cần bước can hình, như vậy có thể diễn đạt được cảm xúc tức thời ngay khi vẽ chứ không phải chờ đợi làm mất đi cảm xúc của người vẽ qua các quy trình của kỹ thuật vẽ lụa trước đây. Mặt khác, chất liệu lụa đã tạo hứng thú cho người vẽ, góp phần làm tăng khả năng biểu

đạt chất cảm ở mỗi bài học cho sinh viên. Sự so sánh tương đồng hay khác biệt giữa các chất liệu đối với sinh viên là rất hữu ích khi có thể thấy được cảm xúc của người vẽ qua sự biểu đạt của chất cảm và bút pháp. Đối với sinh viên SPMT, nhận ra lụa là thành chất liệu có thể vẽ trực tiếp, thể hiện được cảm xúc như các chất liệu được nhiều người ưa sử dụng như sơn dầu, acrylic, tranh giấy... là rất có ý nghĩa trong thực hành dạy học sau này. Đồng thời trong quá trình vẽ vẫn có thể kết hợp kiểu nhuộm lụa là một trong những kỹ thuật vẽ lụa truyền thống với những “phụ gia” làm phong phú và tạo ấn tượng mới cho tranh. Ngoài ra, sự quan sát trực tiếp tranh lụa bản gốc ở bảo tàng cũng giúp cho sinh viên hiểu hơn về những kỹ thuật biểu lụa, kỹ thuật tạo sáng, nhân màu, thậm chí cả phương pháp trình bày tranh lụa một cách chuẩn mực. Qua đó, sinh viên nắm rõ hơn các nguyên tắc đạo đức chuyên môn trong tiếp cận tác phẩm nghệ thuật ở bảo tàng và trách nhiệm người học trong bảo tồn, phát huy giá trị nghệ thuật với cộng đồng, có thái độ cầu thị, học hỏi thu nhận được nhiều hơn kiến thức về sáng tác tranh lụa từ thực tế.

4. Kết luận

Lụa là một chất liệu độc đáo được thể hiện ngay chính tên gọi của chất liệu và kỹ thuật vẽ, bởi vì lụa là cách gọi không theo chất màu mà bằng vật liệu làm nền tranh. Những thành quả sáng tạo mỹ thuật nói chung và tranh lụa nói riêng nhằm thỏa mãn nhiều hơn những khát vọng, những yêu cầu sáng tạo khi phản ánh cuộc sống. Trong lịch sử phát triển của tranh lụa Việt Nam từ đầu thế kỷ XX đến nay, đã có những giai đoạn tranh lụa rất phát triển và cũng có khi phải trải qua bao thăng trầm nhưng vẫn được nhiều họa sĩ yêu thích, nghiên cứu, sáng tạo. Một trong những điểm nổi bật là khi người vẽ đã thâm thấu được những cái mới trong tư duy, trong kỹ năng sáng tạo, họ sẽ nhận ra và bảo tồn được những giá trị văn hóa mới bền vững của tranh lụa, với tư cách là một chất liệu nghệ thuật tạo hình giữ được nét đẹp thuần Việt. Mỗi tác phẩm tranh lụa thành công chính là một sự công nhận những giá trị sáng tạo mới, tuy nhiên chúng luôn vận động và đòi hỏi có nhiều cách nhìn nhận, biểu đạt và tiếp cận, cách hiểu khác nhau. Qua việc sao chép tranh lụa ở Bảo tàng Mỹ thuật, sinh viên SPMT sẽ hiểu hơn về các kỹ thuật, cách vẽ và đúc rút được những kinh nghiệm bước đầu cần thiết cho chính mình. Hiểu hơn về tranh lụa truyền thống và tranh lụa hiện đại. Từ đó không chỉ bồi đắp tình cảm với việc học và sáng tác tranh lụa mà còn có thể tìm ra cách thể hiện mới dựa trên nền tảng tiếp thu những sáng kiến và thành tựu của nghệ thuật tạo hình truyền thống kết hợp với kỹ thuật vẽ lụa hiện đại để tạo nên một diện mạo mới cho tranh lụa bên cạnh các chất liệu khác.

CHÚ THÍCH

¹Phạm Thanh Liêm (2009), “Tranh lụa một điểm nhấn trong nền mỹ thuật thế kỷ XX”, Những vấn đề mỹ thuật Việt Nam hiện đại, Nxb Mỹ thuật, Hà Nội, tr 192

²Nguyễn Quân, (2010), Mỹ thuật Việt Nam thế kỷ 20, Nxb Tri thức, Hà Nội, tr 315

³Nguyễn Quân, (2010), Sđd, tr 316

⁴Phạm Thanh Liêm (2009), Sđd, tr 192

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Catherine Noppe-Jean Francois.Hubert (2003), *Art of Vietnam, New York, USA*

2. Vương Như Chiêm (1997), “*Suy nghĩ thêm về tranh lụa Việt Nam*”, Những vấn đề mỹ thuật, Nxb Mỹ thuật, Hà Nội

3. Hội Mỹ thuật Việt Nam (1997), *Tranh lụa Việt Nam, Nxb Mỹ thuật, Hà Nội*

4. Phạm Thanh Liêm (2009), “*Tranh lụa một điểm nhấn trong nền mỹ thuật thế kỷ XX*”, Những vấn đề mỹ thuật Việt Nam hiện đại, Nxb Mỹ thuật, Hà Nội

5. Nguyễn Quân, (2010), *Mỹ thuật Việt Nam thế kỷ 20, Nxb Tri thức, Hà Nội*

6. Nguyễn Thụy (2004), *Giáo trình tranh lụa, Nxb Mỹ thuật, Hà Nội*

7.

<https://danhoatongocvan.blogspot.com/2019/05>

8.

<http://baotangmythuattphcm.com.vn/hoa-si-le-thi-kim-bach>